

Immaterielle erindringslommer i materialiteten - en undersøgelse af relationen mellem individ, materialitet og immaterialitet

Stud mag. ved Kunsthistorie, Institut for Æstetiske fag,
Katrine Dybdal

1.0 Indledning

Når man beskæftiger sig med relationen mellem individ og materialitet, kan man udpege to overordnede teoretiske tilgange. Dels én, der betragter materialiteten (de fysiske omgivelser) og sansningen heraf som strukturerende og betydningsbærende for individet og dets erindringsdannelse, dels én, der anser individet og erindringen som en afgørende faktor for perceptionen af vores fysiske omgivelser. Den franske filosof og fænomenolog Maurice Merleau-Ponty italesætter denne dobbeltheden som et værensspørgsmål om, hvorvidt verden kommer til os i form af et syn, eller om vi projicerer vores blik ud på verden for dermed at konstruere den (Timm Knudsen 1999, 79).

Jeg er af den opfattelse, at disse to tilgange indbyrdes er forbundne, og at det derfor næppe er relevant at spørge som Merleau-Ponty, men at det snarere er præciserende at foreslå, som den danske historiker Niels Kayser Nielsen, at vi former vores fysiske omgivelser gennem vores aktiviteter, ligesom den materielle verden er med til at forme os og vores tankeverden (Nielsen 2005, 30). En lignende antagelse findes hos den danske etnolog Lene Otto. Hun skriver i introduktionen til bogen *Materialitet og Dannelse* (2005), at: "[...] materialiteten kun er interessant i kraft af den mening og betydning den tillægges af mennesker; omvendt bidrager de materielle strukturer og omgivelser også til at forme såvel menneskers bevægelser og handlinger som deres erfaringer og erindringer" (Otto 2005, 10).

I artiklen "Materialitet, identitet og erindring" fra samme bog opstiller Otto en række argumenter og eksempler på denne forbindelse mellem individ og materialitet. Jeg vil primært koncentrere mig om Ottos argumenter for, at individet og vores generelle væren-i-verden er konstituerende for vores materielle omgivelser. Til at belyse det andet udsagn; at materialiteten er medvirkende i konstitueringen af menneskets perception og erindringsdannelse, vil jeg inddrage den danske antropolog Kirsten Hastrup.

Jeg mener, at denne modsatrettede praksis, hvor individ og materialitet er bestemt og betinget af hinanden, opstår i ethvert møde mellem individ og materialitet, men jeg vil i denne opgave begrænse mig til at fokusere på kirkegårdens rum samt det individuelle gravsted, og herpå afprøve de udvalgte materialitetsteorier samt ekspliciterer mine egne pointer undervejs.⁸ Kirkegården er interessant som fænomen, idet den for mange mennesker fungerer som materiel ramme for en fortættet form for hukommelses- og erindringsdyrkelse. Idet vi træder ind på en kirkegård for at besøge et specifikt gravsted, mener jeg, at det er muligt at argumentere for, dels, at det materielle rum kan fungere som et adfærdsregulerende og strukturerende element for individet, dels at det enkelte individ og dets tidligere oplevelser er strukturerede for den måde, hvorpå individet sanser rummet. Det vil således sige, at hvorvidt man føler sig godt tilpas i rummet eller ej, om rummet virker rart eller dystert, og om rummets lukkethed virker tryk eller knugende og dets åbenhed befriende eller skræmmende er afhængig af den enkelte og de erindringer, der er forbundet til den person, der er begravet på kirkegården (Bek 1997, 13).

Den grundlæggende sondring mellem på den ene side materialitet som en faktor, der spiller ind på individet, og på den anden side individet som strukturerende for materialiteten skal i nærværende opgave opfattes som en konstrueret kategorisering, der skal etablere et fundament for den senere analyse og diskussion. Det er således væsentligt at bemærke, at denne sondring, efter min mening, ikke kan opretholdes i praksis, men at kategorierne snarere bør betragtes som én uadskillelig, binær enhed.

1.1 Problemformulering

Med afsæt i Otto og Hastrups teoretiske betragtninger ønsker jeg at redegøre for vendingen mod det materielle, og ud fra de to forskelligartede tilgange til relationen mellem individ og materialitet, som Otto og Hastrup repræsenterer, vil jeg diskutere, hvordan individets tidligere oplevelser og erindringer har indvirkning på, hvordan vi oplever vores materielle omgivelser, versus, hvordan vores materielle omgivelser har indflydelse på individet og dets erindring. I forlængelse heraf vil jeg diskutere og nuancere Yi-Fu Tuan og Tim Cresswells antagelse om, at steder altid er konkrete og materielle. Kirkegården og det individuelle gravsted vil blive anvendt som udgangspunkt for mine analytiske overvejelser.

2.0 Vendingen mod det materielle

⁸ Brugen af begrebet *rum* i denne sammenhæng, refererer til religionshistoriker Mircea Eliade (1958) og skal her opfattes som kirkegårdens fysiske afgrænsning, det vil sige en afgrænsning, der adskiller kirkegården fra dét udenfor kirkegården.

Individ og materialitet

Indledningsvist vil jeg forsøge at indkredse vendingen mod det materielle ved at redegøre for Ottos beskrivelse af *den materielle vending*, samt for Hastrups formulering af *den topografiske vending*.

2.1 Otto og den materielle vending

Otto præsenterer i indledningsafsnittet til bogen *Materialitet og Dannelse* forskningsfeltet *Materielle Kulturstudier*, der har materialiteten som omdrejningspunkt og særligt beskæftiger sig med forholdet mellem materialitet og individ, herunder menneskets sanselige erfaringer og erindringer (Otto 2005, 5 & 6). Otto beskriver materialitetsbegrebet som en todelt enhed, der omfatter fysikalitet og praksis. Det fysiske aspekt, som hun betragter som et *konkret aspekt*, omfatter vores materielle omgivelser; det fysiske rum, genstande vi omgiver os med samt den fysiske krop, mens praksisaspektet, også defineret som *det abstrakte aspekt* (senere i artiklen bliver det benævnt som et *immaterielt aspekt*), omhandler erindring, erfaring og dannelse, ikke blot som mentale processer, men som en kropsliggjort proces i en materiel og sansemæssig kontekst (Otto 2005, 7 & 42). Aspekterne er således infiltreret i hinanden og relationen mellem det konkrete aspekt (materialiteten, det fysiske rum) og det abstrakte aspekt (individ og erindring) er det centrale for det, Otto beskriver som *den materielle vending*.

Otto opererer med en skelnen mellem *en sproglig vending*, som hun knytter til modernismen (fra 1970'erne), og *en materiel vending*, som, hun mener, er fremherskende i dag (*ibid.*, 41). Med den materielle vending bevæger vi os fra en interesse for repræsentationer mod en væren-i-verden. Det vil sige en forskydning fra, hvordan vi *begriber* verden til, hvordan vi *håndterer* den (*ibid.*, 41). Denne forskydning indebærer, at verden ikke længere betragtes som repræsentationer, men at den snarere opleves som noget, der praktiseres via et praktisk og fysisk engagement i verden (*ibid.*, 42). Otto betragter denne kropsliggjorte erfaring og omgang med den materielle verden som konstituerende for verden samt for vores forståelse af den og af os selv (*ibid.*, 41-42). Det er således en væsentlig pointe hos Otto, at den materielle vending fokuserer på, hvordan individet konstruerer verden og former sit eget billede af den og sig selv via kropslig aktivitet. Hun fastslår, at immaterielle fænomener, såsom erindring, identitet, tilhørsforhold og livshistorie er materialiserede, dvs. at de er forankrede i en materiel praksis, hvilket understreger, at det materielle (det konkrete aspekt) spiller sammen med det mentale (det abstrakte aspekt), som jeg indledningsvist klargjorde (*ibid.*, 42).

2.2 Ottos kritik af den materielle vending

I Ottos artikel "Materialitet, identitet og erindring" fra den føromtalte bog *Materialitet og Dannelse* peger hun på en væsentlig risiko i forhold til den materielle vendings fokus på forholdet mellem

det materielle (det fysiske) og det immaterielle (individet og de sansemæssige erfaringer). Hun mener nemlig, at der skal være en balance mellem det materielle og det immaterielle aspekt, og hun konstaterer, at den materielle vending balancerer på en hårfin grænse, hvor fokuseringen på det materielle let kan blive for dominerende og dermed føre til en form for essentialisme (*ibid.*, 42). I et sådant tilfælde vil den materielle verden betragtes som noget, der eksisterer uafhængigt af mennesket, og dermed som adskilt fra al betydningstilskrivning, hvilket vil føre til det, som Otto betegner *objektiv materialitet* eller en form for determinisme, hvor alt er indlejret og fastlåst i den materielle verden uden, at mennesket har indflydelse herpå (*ibid.*, 42-43). Otto mener, at det er den materielle vendings udfordring at undgå denne essentialisme og i stedet medregne den sociale verden, som inkluderer erindring, sanser, følelser og betydninger (*ibid.*, 43).

2.3 Hastrup og den topografiske vending

Jeg finder det interessant og perspektivrigt at placere Ottos beskrivelse af *den materielle vending* (2005) overfor Hastrups definition af *den topografiske vending* (2004/2005), da begge vendinger inkluderer en række nye tendenser indenfor det antropologiske felt, men samtidig repræsenterer de umiddelbart to forskellige tilgange hertil.

Hastrup indleder artiklen "Social Anthropology. Towards a Pragmatic Enlightenment?" (2005) såvel som indledningsafsnittet "Introduktion. Antropologiens vendinger" til bogen *Viden om verden* (2004) med at opridse hovedlinjerne i antropologiens udviklingsforløb indenfor det seneste århundrede. Hun starter ved modernismen og herunder den *biologiske* og den *sproglige vending*, som hun knytter til perioden fra 1920'erne og frem til 1980'erne (Hastrup 2004, 12). Herefter identificerer hun en *litterær vending*, som hæfter sig på postmodernismen, der ifølge Hastrups skitsering strækker sig fra 80'erne og frem til årtusindskiftet, hvor den topografiske vending overtager (*ibid.*, 15 & 18). Hastrup opfatter disse foregående vendinger, som strukturerende for den nye topografiske vending. Herudover fremhæver hun retningerne *materialisme*, *historisk antropologi* og *landskabsantropologi*, hvilke hun mener, særligt afspejler træk ved nutidens nye vending – den topografiske vending (*ibid.*, 19 & 20). Hastrup skriver, at materialismen var tydeligst i 1970'erne, og at den er kendetegnet ved dens interesse for at undersøge, hvordan den materielle verden (vores fysiske omgivelser) er konstituerende for sociale forhold (individ og samfund). Det vil sige, at det Hastrup anser som 70'ernes materialisme, umiddelbart står i modsætning til det Otto beskriver som samtidens materielle vending. Det er således væsentligt at understrege, at materialismen ifølge Hastrup fokuserer på, at det materielle rum er strukturerende for individet, mens Otto og den materielle vending omvendt fokuserer på, at individet er strukturerende for vores materielle omgivelser.

Den historiske antropologi var ifølge Hastrup dominerende i 1980'erne, og den var optaget af, hvordan individ og samfund er indlejret i en historisk kontekst. Det vil sige, at den medtænker et tidsligt aspekt. Landskabsantropologien markerede sig i 1990'erne og søgte at sammentænke mennesker og landskabet (*ibid.*, 20). Hastrup argumenterer for, at det materielle og den historiske antropologi får fornyet relevans i nutiden og kan sammentænkes i den topografiske vending (*ibid.*, 20). Det betyder altså, at der med den topografiske vending, som Hastrup formulerer den, er tale om en udvidelse af Otto, der med den materielle vending fokuserer på relationen mellem det materielle og det immaterielle aspekt. Hastrup tilføjer altså et historisk aspekt, således at mennesket betragtes som værende forankret i både en materiel og en historisk, tidslig kontekst.

Forholdet mellem individ og omgivelser, det vil sige den relation, der er kendetegnet for 70'ernes materialisme, betegner Hastrup *vertikale generaliseringer*, og forholdet mellem materialitet og historie betegner hun *horisontale generaliseringer* (Hastrup 2005, 143 & Hastrup 2004, 24). Det afgørende er, at hun pointerer, at den topografiske vendings potentiale - og udfordring - er at sammenkoble de vertikale og horisontale generaliseringer (Hastrup 2004, 21).

Jeg vil i nærværende opgave primært beskæftige mig med de vertikale generaliseringer, men da de to domæner er infiltreret i hinanden og er sammenfaldende i menneskets erfaring, er det ikke muligt at fraskrive sig det horisontale domæne - hvilket heller ikke er min intention (Hastrup 2005, 145).

2.4 Erindring som proces – en begrebsafklaring

Inden jeg fortsætter, finder jeg det nødvendigt, for forståelsens skyld, at klargøre og afgrænse begrebet *erindring* ved at knytte et par kommentarer til den specifikke brug af begrebet i nærværende sammenhæng.

Erindring er et komplekst begreb, der er søgt indfanget og beskrevet siden antikken i form af diverse klassiske erindrings- og hukommelsesteorier. Jeg vil i denne opgave støtte mig til Otto, der i den førnævnte artikel "Materialitet, identitet og erindring" opstiller en kortfattet definition af begrebet: "Erindring er en betegnelse for de processer, der sætter den enkelte person eller et kollektiv (etnisk gruppe, lokalsamfund, nation) i sammenhæng med en meningsfuld fortid" (Otto 2005, 33). Som det fremgår af citatet, skelner Otto - med inspiration fra den engelske sociolog Paul Connerton - mellem personlig og kollektiv erindring (Connerton 2006). Otto skriver, at erindringen, både den personlige og den kollektive, er tæt forbundet med fysisk deltagelse og aktivitet. I hendes behandling og anvendelse af begrebet i artiklen inkluderes et tids-rumligt aspekt, som hun mener, der er afgørende for etableringen af menneskets erindring. Erindringen

bliver således til og udvikles over tid via en aktiv kropsliggjort proces i verden, hvilket medvirker til en konstant genfortolkning af det perciperede og underbygger forståelsen af rum som en dynamisk størrelse, der er struktureret af det enkelte individ. En sådan tanke om et tredimensionelt system bestående af aspekterne: individ (erindring), rum og tid stemmer overens med Hastrups beskrivelse af den topografiske vending, der netop er udgjort af relationen mellem individ, materialitet (rum, sted) og historicitet (tid). Jeg vil i nærværende opgave udelukkende koncentrere mig om den individuelle erindring.

3.0 Erindring som rumskabende funktion vs. rummet som erindringskabende funktion

I det følgende vil jeg afprøve Otto og Hastrups overvejelser omkring individ/materialitet-relationen ved at overføre dem fra det teoretiske niveau til et analytisk og praksisorienteret niveau, hvor kirkegården og det individuelle gravsted vil udgøre den analytiske ramme.

3.1. Præmisserne for analysen

Ud fra Ottos optik på den materielle vending kan vi opstille følgende tese: individet og dets erindring fungerer som strukturerede element for perceptionen af kirkegårdens materielle rum.

Samtidig kan vi ud fra Hastrups beskrivelse af materialiteten udlede en tese om, at: kirkegårdens fysikalitet er strukturerende for individet og dets individuelle erindringspraksis. Udfordringen er at påvise disse opstillede teser. Dette forudsætter umiddelbart et omfattende antropologisk feltstudie, der kan indbringe en mængde data og observationer, men da dette ikke er muligt i forbindelse med denne opgave, vil jeg tage udgangspunkt i egne betragtninger og en række uformelle diskussioner med bekendte. Når jeg i det følgende taler om individ, vil dette aspekt dække over menneskets erindring og erfaringshorisont.

3.2. Kirkegården og gravstedet

Som jeg indledningsvist påpegede, er det oplagt at betragte kirkegården og det individuelle gravsted som en fysisk ramme for individuel erindringspraksis. Når vi befinder os på en kirkegård, som vi har en relation til, idet slægtninge eller venner er begravet dér, er individets sansemæssige oplevelse af kirkegårdens fysiske rum præget af individets emotionelle tilstand og forbindelse til stedet (Otto 2005, 35). Dette konstaterer jeg dels i tråd med Ottos materialitetsforståelse, dels på baggrund af, at jeg mener, at der er afgørende forskel på, hvorledes det enkelte individ anvender og forbinder sig til kirkegården og det individuelle gravsted. For nogen personer etableres der en form for mentale 'tankerum' eller imaginære 'erindringslommer' i det fysiske rum, hvori stemninger og minder om den afdøde fremkaldes. Sådanne erindringslommer kan betegnes som separate rum i rummet, hvor sanseindtryk, som ikke knytter sig til kirkegårdens materielle, taktile

rum, som individet opholder sig i i real tid, men derimod til tidligere oplevelser, kan aktiveres. Hvis de stemninger, der fremkaldes hos den enkelte er triste, præget af sorg, tab og savn, er det sandsynligt, at kirkegården som materiel ramme vil opleves som kold og øde, og som et tomrum præget af fravær og længsel. Hvis individet derimod betragter kirkegården og gravstedet som en form for mental forbindelse til den afdøde og som en fysikalitet, hvor vi glædes over minderne, er det nærliggende at dette nærvær og den afklarede, fredfyldte stemning afspejles i individets oplevelse af rummet, som i denne tænkte situation sandsynligvis vil forekomme rart, lyst, venligt, trygt og velkendt. Jeg vil således påstå, at det samme fysiske rum opleves på forskelligartede måder, idet det enkelte individ former sin egen perception og er strukturerende for materialiteten. Hvis vi derimod indtager Hastrups position, og betragter materialiteten som konstituerende for individet, er det nødvendigt at se nærmere på kirkegårdens materielle forhold.

En stor del af landets kirkegårde er opbygget ud fra et markant gridsystem med klare definerede gangsystemer, zoneopdelinger med grus og græs samt tydelige afgrænsninger imellem gravstederne. Ofte er der et åbent område, der udgør de anonymes gravplads. Det fysiske rum er programmeret på en sådan måde, at vi ikke er i tvivl om, hvor vi må opholde os, og, hvor vi ikke må. Hertil bør det dog indvendes, at vores kulturelle, sociale normer *ikke* kan fraskrives betydning i denne sammenhæng. Vores spatiale navigation og sociale færden er ikke blot bestemt af de materielle forhold, men er kodet efter et sæt af kulturelle regler og normer, hvilket blandt andet kommer til udtryk, idet vi ikke løber på kirkegårde, vi går derimod langsomt, vi råber ikke, men sænker stemmen osv.. Hastrup mener, at dette sociale liv med tiden kan materialisere sig, og med denne pointe opstår der en tydelig forbindelseslinje mellem Hastrup og Otto (Hastrup 2004, 22-23 & Hastrup 2005, 145). Otto beskæftiger sig med *materialiserede erfaringer*, som hun både knytter til erindring og glemsel (Otto 2005, 35 & 38). Hun argumenterer for, at en erfaring eller et symbol materialiseres for enten at blive fordrevet fra erindringen eller for derimod at fæstne sig i erindringen (*ibid.*, 35). Dette vil jeg ikke udfolde nærmere, men jeg vil blot gøre opmærksom på, at vores kulturelle normer har en adfærdsregulerende effekt, som vi ikke kan se bort fra.

Et andet forhold, der er relevant, når vi fokuserer på materialiteten som erindringskabende funktion er, at der på kirkegårde, såvel som i ethvert andet rum, er tale om en række materielle og immaterielle faktorer, der kan aktivere vores sansesapparat og dermed fremkalde erindringer. Her tænker jeg for eksempel på synet af et blomstrende træ, duften af nyslået græs, følelsen af grus eller nyfaldet sne, der kilder under fødderne, lyden af graveren, der hakker i jorden eller kirkeklokkernes tilbagevendende slag. Disse materielle og immaterielle elementer og perceptionen heraf er, for mig, hver især forbundet med tidligere erfaringer og erindringer, som fremkaldes i mødet med de specifikke materielle forhold. De specifikke vejrforhold har endvidere afgørende indflydelse på individets oplevelse af de materielle

omgivelser. Besøger vi gravstedet en solrig forårsdag, hvor alt er lysegrønt og fuglene synger, vil kirkegårdens rum sandsynligvis forekomme mere indbydende og venligt end på en dag med regn og blæst. Således kan man betragte materialiteten samt dens immaterielle forhold som betydningsbærende for vores individuelle erindringspraksis og perception af omverdenen.

3.3. Delkonklusion: Materialitet og immaterialitet?

Ud fra denne afprøvning af Otto og Hastrups materialitetsforståelser vil jeg udlede en tese om, at vores materielle omgivelser til enhver tid både er materielle og immaterielle. En sådan påstand ligger inkorporeret i Ottos beskrivelse af det materielle som en todelt enhed bestående af et konkret, materielt aspekt og et abstrakt, immaterielt aspekt. På trods af at Hastrup ikke eksplicit opererer med en sådan skelnen, kan en lignende sondring udkrystalliseres i forhold til den topografiske vending. Individet og de sociale strukturer i den topografiske vending kan passende repræsentere det immaterielle, mens de topografiske strukturer (vores fysiske omgivelser, sted, rum og landskab) kan repræsentere et materielt aspekt.

Som det fremgår af gennemgangen ovenfor, etablerer individet personlige, mentale erindrings- og stemningsrum, der indskydes i det materielle, taktile rum, som individet kropsligt befinder sig i. Ligeledes etablerer kirkegårdens lyde og lugte rum, der ligger udenfor det taktile rum. Jeg finder det rimeligt at kategorisere disse sansestimulerede rum, erindrings- og stemningsrum som immaterielle rum, og hermed hævde, at vores materielle omgivelser altid både er materielle og immaterielle. Denne påstand står umiddelbart i opposition til humangeografen Yi-Fu Tuan og hans tidligere elev Tim Cresswell, som hævder, at steder altid er materielle. Nielsen forklarer Cresswells påstand således: "Steder er noget; de er konkrete. Selv om de kun foreligger i tanken eller fantasien udgøres de af noget" (Nielsen 2005, 23). I det følgende vil jeg redegøre for Tuan og Cresswells sondring mellem rum og sted, og diskutere dels deres definitioner af begreberne, dels den opstillede tese. Hertil vil jeg igen tage afsæt i kirkegården og det individuelle gravsted.

4. Rum og sted: Præsentation af Tuan og Cresswell

Indenfor det kulturgeografiske og sociologiske felt skelner man ofte mellem rum (*space*) og sted (*place*). Denne skelnen fører tilbage til 1970'erne, hvor blandt andre Tuan med bogen *Space and Place* (1977) kortlægger begreberne og relationen mellem dem (*ibid.*, 22). Med Tuans formulering og tilgang til begreberne rum og sted bliver subjektive erfaringer og rumoplevelser sat i fokus, og således supplerer Tuan udmærket emnet for nærværende opgave.

Tuan skriver, at: "Space' is more abstract than 'place'" (Tuan 1977 (2005), 6). Han argumenterer for, at et sted ikke nødvendigvis behøver være en fysisk lokalitet, men at et sted kan udgøres af en bestemt favoritlænestol, og selv en mor kan udgøre et sted for sine børn (Nielsen 2005, 25). Tuans pointe er således, at et sted etableres i form af emotionelle og subjektive værdier, og skal derfor ikke blot betragtes som et partikulært sted, som for eksempel en specifik by (*ibid.*, 22 & 25).

I indledningsafsnittet til bogen *Place – a short introduction* (2004) skriver Cresswell, ligesom Tuan, at: "Space is a more abstract concept than place" (Cresswell 2004, 8). Og han fortsætter: "When we speak of space we tend to think of outer space or the spaces of geometry. Spaces have areas and volumes. Places have space between them. Yi-Fu Tuan has likened space to movement and place to pauses – stops along the way" (*ibid.*, 8). Således må stedet opfattes som rummets pause, eller som Nielsen formulerer det: "[stedet er] det sted i rummet hvor man dvæler, finder sig til rette og anskuer rummet og sin omverden" (Nielsen 2005, 22). Stedet adskiller sig endvidere fra rummet, da det er fyldt op med drømme, længsler og repræsentationer (*ibid.*, 22). Som det fremgår af Cresswell-citatet, støtter Cresswell op om Tuans noget u håndgribelige definering af rum og sted, men Cresswell uddyber og konkretiserer stedsbegrebet ved at tilføje det tre aspekter, som han mener, alle må medtænkes, når man beskæftiger sig med steder. Tre delingen har Cresswell hentet fra den politiske geograf John Agnew. Jeg vil kort skitsere de tre aspekter, da de kan bidrage til forståelsen af den stedsopfattelse, Tuan og Cresswell repræsenterer.⁹ Det første aspekt i tre delingen er *location* (stedets lokalisering), som han knytter til idéen om et specifikt sted med en definerbar placering. Nielsen knytter i sin introduktion til steder og rum en kommentar til dette første aspekt i tre delingen. Han skriver: "To mennesker kan ikke opholde sig på ét sted samtidigt, ligesom hvert af dem ikke kan være to steder på samme tid" (Nielsen 2005, 23). Det andet aspekt Cresswell opererer med er *locale* (stedets materielle form). Det skal forstås som en materiel ramme for socialt liv, og med betegnelsen understreger Cresswell, at steder altid har en konkret og stoflig form. Han skriver: "The child's room has four walls, a window, a door, and a closet. Places then, are material things. Even imaginary places, like Hogwarts School in Harry Potter novels, have an imaginary materiality of room, staircases and tunnels that make the novel work" (Cresswell 2004, 7).

Det sidste aspekt ved stedsbegrebet defineres *sense of place* (stedets mening og værdi). Hermed refererer Cresswell til den subjektive og følelsesmæssige forbindelse mennesket har til et sted. Dette aspekt fremkaldes i særdeleshed i film og litterære universer, hvor seeren eller læseren

⁹ Følgende redegørelse bygger på Cresswell: 2004, 7-8

stemningsmæssigt befinder sig i det fiktive rum, som filmen eller bogen opbygger. Herudover fremkaldes dette emotionelle bånd ofte i forhold til *dér*, hvor vi bor eller *dér*, hvor vi boede som børn, skriver Cresswell (*ibid.*, 8).

4.1. Kirkegården som rum, gravstedet som sted

I forhold til den definition af rum og sted, som Tuan og Cresswell opererer med, mener jeg, at kirkegården kan betragtes som et rum og gravstedet som et sted. Ræsonnementet bag denne slutning er, at rummet beskrives som en afgrænsning såvel som en volumen, hvori stedet befinder sig. Kirkegårdens rum afgrænses ofte af et dige eller et hegn, og en port eller portal udgør indgangen til rummet, hvori stedet befinder sig. Stedet er subjektivt og etableres via vores emotionelle engagement, der udfylder stedet med et personligt indhold – i forbindelse med gravstedet skal dette indhold forstås som individuelle erindringer, minder og stemninger. Hvis vi betragter gravstedet som et sted og placerer det i Cresswells tredelte kategorisering, må vi i første omgang udpege stedets lokalisering. Her er der tale om gravstedets placering i det gridsystem, rummet struktureres af. For eksempel: tredje række til højre, femte grav på venstre side. Med lokaliseringen af gravstedet bliver det muligt at udpege gravstedets singulære placering fra andre gravsteder som i et fast koordinatsystem. Det vil endvidere sige, at lokaliseringen: "[...] indebærer mulighed for at skelne mellem her og der og mellem nært og fjernt." (Nielsen 2005, 23). Andet aspekt af stedsbegrebet inkluderer en beskrivelse af stedets materielle form. For eksempel: kistegravstedet er fire kvadratmeter, det er omkranset af lav beplantning, i midten er gravstenen placeret og herudover er gravstedet belagt med småsten, beplantning og blomster. Det mest interessante aspekt i nærværende sammenhæng er det tredje aspekt, som dækker over stedets mening og værdi. Her bevæger vi os nemlig fra de materielle håndgribelige aspekter til et 'ikke-målbart' aspekt, som dækker over den enkeltes relation og følelsesmæssige bånd til stedet. Jeg mener, at dette aspekt både rummer det faktum, at individet og dets erindring er konstituerende for materialiteten, og at materialiteten er konstituerende for individet og dets perception og erindringsdannelse. Det vil sige, at det er de forhold, jeg i analysen påpegede, der gør sig gældende i forhold til stedets betydnings- og værditilskrivning (se evt. s. 7-9). For eksempel er individets tidligere oplevelser og erindringer afgørende for oplevelsen af stedet og dermed også for, hvorledes individet betydnings- og værditilskriver stedet, ligesom materialiteten har indvirkning på, hvorvidt vi føler os tilpasse eller utilpasse på det givne sted, og dermed også på, hvordan stedet værditilskrives. Således er stedets betydning på den ene side bestemt af immaterielle faktorer (erindring, tilhørsforhold, identitet og oplevelser), og på den anden side er stedets mening og værdi bestemt af de materielle forhold.

5. Materialitet og immaterialitet

Ud fra denne læsning af gravstedet som et sted, i Cresswells brug af begrebet, samt ud fra den foregående afprøvning af Otto og Hastrups tilgange til relationen mellem individ og materialitet vil jeg foreslå en nuancering af Tuan, Cresswell og Nielsens forståelse af steder som noget udelukkende materielt. De er alle tre af den opfattelse, at steder altid er materielle, idet vi ikke kan tænke på et sted uden, at vi tænker på noget. "Man tænker ikke på et sted som ingenting" (Nielsen 2005, 23), skriver Nielsen, hvilket kan knyttes til Cresswells begreb *imaginær materialitet* (Cresswell 2004, 7). Jeg vil imidlertid, på baggrund af de foregående betragtninger, hævde, at der er indlejret en immateriel, ikke-stoflig dimension i ethvert sted. Lyde og lugte er eksempler på immaterielle faktorer, som er tilknyttet alle steder. Idet individet registrerer og fortolker disse indlejrede immaterielle faktorer bliver de til stemninger, følelser og erindringer. Jeg mener således, at der er tale om to former for immaterialitet i forhold til steder. Den ene udgøres af noget iboende i materialiteten, mens den anden form for immaterialitet først opstår, idet individet indgår i en relation til stedet / materialiteten. Den sidstnævnte form svarer til Ottos karakteristik af materialitetens immaterielle aspekt, der dækker over individet og dets perceptuelle system, erindring og erfaringshorisont samt de stemninger og følelser, som stedet og dets sansemæssige fremtræden fremkalder i os. Disse immaterielle faktorer er, ifølge både Otto og Hastrup, forankret i det materielle, og det er derfor i praksis vanskeligt at tale om det materielle uden at tale om det immaterielle – det er to sammenvævede størrelser, der er betingede af hinanden.

6. Opsummering og afsluttende refleksion

Målet med opgaven har været at afdække relationen mellem dels individ og materialitet, dels materialitet og immaterialitet. Udgangspunktet har været antagelsen om, at individet og dets erfaringshorisont på den ene side er med til at forme perceptionen af de materielle omgivelser, ligesom materialiteten på den anden side er medvirkende i konstitueringen af individet og dets individuelle erindringspraksis. Dette gensidige forhold, mener jeg, er gældende i enhver individ-materialitet-relation, men for at konkretisere både Otto, Hastrup og mine egne teoretiske og analytiske overvejelser har jeg koncentreret mig om kirkegårdens afgrænsede rum og det individuelle gravsted. Ud fra en analyse heraf har jeg påpeget, at der ligger en række ikke-stoflige faktorer indlejret i materialiteten, såsom lyde, lugte og temperaturer, hvilke er betydningsbærende for individet. Samtidig har jeg angivet, at idet individet og materialiteten indgår i en relation med hinanden fremkaldes en immateriel dimension, som dækker over individets erindringer, stemninger, følelser og tidligere erfaringer. Disse ikke-stoflige, immaterielle faktorer bør, efter min

mening, medregnes, når vi beskæftiger os med materialitet, herunder rum og sted. Hermed har jeg forsøgt at gentænke og nuancere Tuan, Cresswell og Nielsens forestilling om, at steder udelukkende er stoflige og materielle.

Jeg mener, som tidligere antaget, at den gensidige påvirkning som individ, materialitet og immaterialitet har i forhold til hinanden, eksisterer overalt i vores fysiske omgivelser, men den træder dog ikke lige tydeligt i karakter i forbindelse med alle rum og steder. Afslutningsvist vil jeg, ud fra de fremførte teoretiske og analytiske overvejelser og pointer, forsøge at opstille nogle parametre, som kan fungere som et analytisk redskab til at belyse forholdet mellem individ, materialitet og immaterialitet. To af Cresswells tre aspekter af stedsbegrebet vil indgå i den følgende analysemodel, men jeg vil, modsat Cresswell, ikke blot tage udgangspunkt i stedet, jeg vil derimod lade parametrene gælde for materialiteten forstået som vores fysiske omgivelser og herunder både rum og sted. Jeg vil dog anvende begrebet *rum* som samlende betegnelse herfor.

6.1. En analysemodel

Relationen mellem individ, materialitet og immaterialitet afdækkes ved at udpege og tage følgende faktorer i betragtning:

1. Rummets materielle forhold (fysikaliteten)
2. Rummets immaterielle forhold (fx: lyde, lugte, den atmosfæriske tilstand af temperatur og vind)
3. Rummets skrevne og uskrevne regler for adfærd (kulturelle normer) (fx: på kirkegården er der andre adfærdsmønstre end i et indkøbscenter eller på et museum)
4. Rummets mening og værdi (individets emotionelle forbindelse til rummet, tilhørsforhold, identifikationsfaktorer)
5. Individets emotionelle tilstand
6. Individets tidligere erfaringer og erindringer
7. Tilgrænsende rum (konteksten) (fx: bevæger individet sig fra et stort og åbent rum, bliver det næste rum perciperet herudfra, og vil muligvis erfares som småt og lukket, *eller* går vi igennem en smal passage i byrummet til en åben plads, vil pladsen sandsynligvis opleves større, end hvis vi kommer fra en tilstødende åben plads)

Med disse syv parametre har jeg forsøgt at samle den foregående analyses hovedpunkter, men det er væsentligt at understrege, at modellen ikke bør betragtes som en endegyldig liste over de faktorer, der har indvirkning på individ-materialitet-forholdet, men den kan imidlertid modificeres og udbygges. Herudover er det væsentligt at være opmærksom på, at materialiteten

og den individuelle perception ikke blot kan beskrives ved udelukkende at fokusere på ét parameter, men de bør alle medregnes.

Litteraturliste

Bek, Lise

1997 "Arkitektur som rum og ramme – en analysemodel" in: Lise Bek og Henrik Oxvig (eds.): *Rumanalyser*, Fonden til udgivelse af arkitekturtidsskriftet *B*, Århus

Connerton, Paul

2006 (1989) *How Societies Remember*, Cambridge University Press

Cresswell, Tim

2004 *Place – a short introduction*, Blackwell Publishing

Eliade, Mircea

1958 "Sacred Places: Temple, Palace, 'Centre of the World'" in Mircea Eliade: *Patterns in Comparative Religion*

Hastrup Kirsten

2004 "Introduktion. Antropologiens vendinger" in: Kirstens Hastrup (eds.): *Viden om verden – En grundbog i antropologisk analyse*, Hans Reitzels Forlag, København

Hastrup Kirsten

2005 "Social Anthropology: Towards a Pragmatic Enlightenment", *Social Anthropology*, UK

Hastrup Kirsten

2004 "Begreber og begribelse: Antropologiske perspektiver" in Per Bilde: *Religion, identitet og kultur*, Aarhus University Press

Kayser Nielsen, Niels

2005 *Steder i Europa – Omstridte byer, grænser og regioner*, Aarhus Universitetsforlag

Otto, Lene

2005 "Introduktion til forskningsfeltet" in: Minna Kragelund & Lene Otto (eds.): *Materialitet og dannelse – En studiebog*, Danmarks Pædagogiske Universitets Forlag, København

Otto, Lene

2005 "Materialitet, identitet og erindring" in: Minna Kragelund & Lene Otto (eds.): *Materialitet og dannelse – En studiebog*, Danmarks Pædagogiske Universitets Forlag, København

Timm Knudsen, Britta

1999 "Fænomenologi og topofili. Filosofisk-poetologiske overvejelser over kroppen, billedet, stedet og teksten", *Passage nr. 31/32*

Tuan, Yi-Fu

2005 (1977) *Space and Place the perspective of Experience*, University of Minnesota Press
Minneapolis, London